

Фенич Володимир: Відгук про рукопис кандидатської дисертації Глистюка Ярослава Степановича *“Генеральна греко-католицька духовна семінарія у Львові 1848–1914: інституційна та соціальна історія”* (Львів, 2008).

Колись на одній із перших наукових конференцій в Україні, присвяченій стану історичної науки (Харків 1995), київський дослідник Надія Шип без перебільшення наголосила про існування “потенційних резервів церковної проблематики”. Сьогодні є очевидними результати еkleзіологів, особливо в дослідженні та інституційному розвитку Греко-католицької церкви в Україні. Динамічне відродження після сорокарічного періоду катакомбного існування потребує не лише фізичних, фінансових та адміністративних зусиль, але й історичної (також богословської, юридичної та ін.) легітимації ГКЦ. І тут перед істориками, як правило молодшими за віком, відкривається широке поле для застосування свого ремесла. Часом навіть скидається на те, що дослідників не бракує. Втім бракує справжніх досліджень (коли взагалі такі в історії можливі, але тут не місце про це говорити). Прочитавши уважно дисертаційне дослідження п. Ярослава Глистюка, ризикну наперед віднести його саме до “справжніх”, хоч і говоритиму не як сліпий адепт, а все таки опонент.

Греко-католицька церква в Галичині, а також серед угорських русинів Мукачівської та Пряшівської єпархій, за не значним винятком, майже так само, займала провідне місце в національному русі галицьких українців від початку Габсбурзької модернізації до зіткнення різних ізмів на зламі XIX і XX ст. Її духовенство було найчисельнішою і тривалий час єдиною елітою серед селянського загалу. Головним і найважливішим осередком виховання греко-католицького кліру в Галичині, як нас переконує дисертант зі своїм дітищем, була Генеральна греко-католицька духовна семінарія у Львові (далі ГГКДС у Львові). Оригінальність цього богословського навчального закладу якраз і полягає в тому, що їй судилося єдиній з поміж інших генеральних семінарій зберегти свій статус упродовж цілого XIX ст. Правда, навряд чи цю оригінальність розуміли ті, хто в ній навчався або працював і жив.

У цілому добре розкриваючи актуальність теми дослідження, все таки не зрозумілим залишається для нас відсилання на праці Казанови, Лії Грінфелд, Гастінга (с.5) про зв'язок релігії з націоналізмом, тоді як поза увагою залишаються дослідження саме цієї дихотомії в Галичині добре знаного історика Джона Пола Химки, та власне галицьких істориків Олега Турія, Андрія Заярнюка, Остапа Середи, Мар'яна Мудрого. При обґрунтуванні хронологічних меж дослідження очевидно замало аргументу про те, що період 1775–1810 рр. досліджено у працях Амврозія Андроховича, а період 1829–1843 рр. – Кирилом Студинським, тому за нищу хронологічну межу взято політичну, а не внутрішньо семінарійну дату – 1848 р. – “Весну народів” (с.6).

Реконструюючи історію історик її заново конструює. Ці відомі науковцям слова очевидно і є справжньою метою будь-якого відповідального і чесного історика. Потрактувавши у досить довільній формі завдання. Які перед собою ставить Автор (с.7) та не зовсім чітко визначивши наукову новизну свого дисертаційного доробку, вимушений зауважити, що практичне значення цього дослідження повинно б якимось бути прив'язаним і до сучасної богословської освіти в Україні, бодай УГКЦ, а також рекомендаціями МОН щодо експериментів, пов'язаних із запровадженням релігійних предметів у школах.

І все таки перед нами дисертація, в якій Автором використано 475 позицій джерел та літератури (із явним переважанням перших, що свідчить про слідування справжньому ремеслу історика слідувати “до джерел”). В тому числі: 190 справ 17-ти фондів 4-х державних і одного приватного архівів міста Львова (цікаво б було дізнатися у Автора, чи історія ГГКДС у Львові якимись чином відслідковується в архівах Відня і Риму ?), 64 опубліковані джерела, 46 періодичних видань, 175 єпархіальних (у дисертації їх чомусь названо “церковними”) шематизмів Львівської архієпархії, схиматизми Перемишльської (чи Перемишльської, Самбірської і Сяноцької) і Станіславівської єпархій. Всього дисертація займає 274 сторінки, з яких 205 основного тексту, а на 68 сторінках розміщено 15 додатків. Таким чином, в основу дисертаційного дослідження п. Ярослава Глистяка покладено архівні джерела, більшість з яких є оригінальними і вводяться до наукового обігу Автором вперше.

Більшість дисертацій, які доводилося мені читати чи керувати своїми підопічними починаються із аналізу джерел. У даному випадку дисертант починає з історіографії теми свого дослідження, що, на наш погляд, оправдано, бо дозволяє спочатку познайомитися із станом наукової розробки теми, так би мовити історіографічною ситуацією, а відтак уводить читача у світ відомих і оригінальних джерел. Отже, належно поцінувавши доробок перших дослідників ГГКДС у Львові Михайла Гарасевича, Юліана Пелеша, Германа Чокке, Людвіка Фінкеля, Станіслава Стажинського, а з початку ХХ ст. власне випускників семінарії Юрія Кміта і Ярослава Левицького, дисертант зауважує, що першою монографією, присвяченою об'єкту дослідження стала праця К.Студинського про Львівську духовну семінарію в часи Маркіяна Шашкевича (1829–1843). “Роботи Крила Студинського можна вважати переломними в історіографії теми. Вони були написані особою, яка хоч й була пов'язана із церковним середовищем, але була світською”, зазначає п. Ярослав на с.13. А.Андрохович, проф. ГКБА, присвятив свою монографію початковому періодові історії ГГКДС у Львові “як окремій інституції” з 1783 по 1810 р. Приємно, що серед дослідників міжвоєнного періоду Автор дисертації не забув згадати ім'я священика і церковного історика Мукачівської греко-католицької єпархії д-ра Василя Гаджеги.

Після “історіографічного підйому” у 1930-х надовго наступила “історіографічна тиша”: наступне дослідження по дисертаційній темі з'явилося

з-під пера священика Мирослава Марусина аж у 1963 р., а відтак аж у 1987 р. – дослідження сестри Софії Сенік із Папського орієнтального інституту в Римі та священика Юрія Федоріва, які, щоправда стосувалися періоду до кінця XVIII ст., а отже мають до рецензованої нами дисертаційної роботи лише дотичне значення. Втім, як відзначає Автор “Якісною зміною історіографії теми стала поява в 1980 – на початку 1990-х рр. перших наукових праць, що постали в системі світських північноамериканських університетів і були написані за цілком іншими, науковими підходами” (с.15). Маються на увазі компоративістські дослідження Андрія Денніса Сороковського про період 1900–1939 рр. та Джона Пола Химки про XIX ст. Незважаючи на таку собі епатажну оцінку, науковий доробок останніх досить скромно визначено автором дисертації на с. 16. Натомість книгам священика-емерита у Римі Дмитра Блажейовського, котрі, на думку самого дисертанта, “носять радше довідковий характер... містять чимало фактографічних неточностей, перекручень прізвищ і імен...”, п. Ярослав приділяє куди більшої уваги (сс.16-17), ніж такому авторитетному історикові, як скажімо Химка.

Далі трохи згадавши про внесок сучасних польських істориків (о. Я.Кані, Ст. Стемпень, А.Земби), Автор дисертаційного дослідження звертає увагу на представників молодшого покоління сучасних українських вчених, серед яких зупиняється на Андрієві Заярнюкові, монографію якого, що побачила світ минулого року, дисертантом на жаль не використано, та Остапові Середі. Втім не зрозумілим для опонента є цілковите зігнорування наукового доробку нинішнього директора ІІЦ УКУ д-ра Олега Турія. Шкода також, що Автор дисертації лише обійшовся реплікою про компілятивний і популярний характер книги священика Миколи Пристаї “Львівська греко-католицька духовна семінарія 1783–1945” (с.18), яка з-поміж усіх інших вищеназваних бодай за означенням і хронологією стоїть найближче до рецензованої нами роботи.

Аналіз джерел, як на наш суб’єктивний погляд, виглядає більш вдало, системно зкомпоновано і глибоко продумано, порівняно з історіографією питання. Правда опонент із здивуванням прочитав, що шематизми, використані Автором дисертації лише як “допоміжне джерело” (с.24). Думаю, що у них не менше неточностей і заангажованого суб’єктивізму, ніж у інших, в т.ч. архівних документах. Не зрозумілим для нас є віднесення п. Ярославом “Хроніки духовної семінарії львівської від 1783 до 1888 р.” священика Перемишльської єпархії Василя Чернецького до джерел, коли і сам дисертант має сумніви і зізнається, що її “важко окреслити як спогади, чи віднести до якогось одного типу джерела. Це укладення автором подій з історії Генеральної Греко-католицької духовної семінарії у Львові за роками” (с. 28).

Основний зміст дисертаційного дослідження п. Ярослава Глистяка викладено за проблемно-хронологічним принципом у трьох розділах, що за своє структурною побудовою не викликають у нас жодного зауваження. У першому пункті другого розділу Автор розкриває панораму розвитку греко-

католицької семінарійної освіти від Замойського собору (1720) до початку ХХ ст. Як на мене не було б зайвим додатково корелювати поняття “греко-католицька” (до офіційного запровадження даної назви указом Марії Терези у липні 1774 р.) та “семінарійної” в контексті саме уявлень до 1779 р. з досвіду тих таки існуючих семінарій у Володимирі (1715), Холмі (1759), Галичі, Кам’янці, Барі, Перемишлі та власне Львові (1779).

Змістом “йосифінізму” було не лише те, про що написана в дисертації, але й централізація церкви державою. Вважаємо недостатньо сказано Автором про діяльність Королівської генеральної греко-католицької духовної семінарії при церкві св. Варвари у Відні, т.зв. “Барбареум” (1775–1784) (с.35), функції якої цісарським патентом від 30 червня 1783 р. перейшли до ГГКДС у Львові, яка офіційно була відкрита 1 листопада того ж року. Після ліквідації 1784 р. усіх єпархіальних семінарій 1787 р. окремим патентом Йосиф II заснував у Львівському університеті “Studium Ruthenum” (1787–1809). Отже, мало сказано про австрійське “соціальне дисциплінування” (модернізацію), без якого б не було не лише належної власної вищої богословської освіти у Львові, але й взагалі сумнівним виглядав би привілейований статус греко-католицького духовенства та самої Унійної Церкви. Прямим доказом мого зауваження про роль австрійської модернізації в становищі ГКЦ є збереження статусу “генеральної” ГГКДС у Львові навіть після ліквідації 1790 р. Леопольдом II усіх генеральних семінарій.

Далі п. Ярослав одразу перескакує аж через ціле сторіч і зупиняє нашу увагу на цісарському розпорядженні Франца Йосифа I від 13 липня 1893 р. про згоду на ліквідацію ГГКДС та заснуванні повноцінних єпархіальних семінарій у Львові, Перемишлі і Станіславові (с.37). У зв’язку з цим, виникає закономірне питання, чому ж ця дата не стала в дисертаційному дослідженні верхньою хронологічною межею, оскільки аргументів щодо “формального продовжування вживання старої назви аж до початку Першої світової війни”, явно недостатньо. Реально, в історичній перспективі починаючи від 1893 р. такої семінарії у Львові вже не існувало. Звідси, виходячи із представленого фактичного матеріалу, хронологічними межами дисертаційного дослідження більш вдалим були б роки 1783–1893 і дарма, що Студинський і Андрохович уже щось писали з історії ГГКДС у Львові про період до 1848 р. Із багатьох моментів стає зрозумілим, що до 1891 р. – рішень Львівського провінційного собору – ГГКДС у Львові жила під знаком “йосифінізму”, вираженого, в даному випадку, в “Правильнику” від 1783 р., на які Автор дисертації найчастіше і покликається. За цей період сталися істотні зміни в інституційному розвитку семінарії, статутних і канонічних вимогах до її керівництва, зміни освітньо-кваліфікаційного рівня семінарської управи, соціального складу семінаристів. Отож статутні вимоги 1783 р. з одного боку та рішення Львівського провінційного собору 1891 р., пастирський лист митрополита Андрея (Шептицького) 1901 та нові дисциплінарні правила 1902 р. з іншого є рубіжними в історії ГГКДС у Львові. На нашу думку,

запропоновані хронологічні межі 1848–1914 рр. є цілком політичними модулями, які мають таке саме відношення до реального існування в часі ГГКДС у Львові, як скажімо, їхнє застосування щодо Ужгородської богословської семінарії чи будь-якої іншої церковної інституції греко-католиків монархії Габсбургів у період від “Весни народів” до “Війни народів”.

Лише побіжно в дисертації написано про Цісарський або Королівський міський конквіт у Відні (1803–1848), Центральну греко-католицьку духовну семінарію у Відні (1852–1893), Інститут Августінеум (1816–1918), Фринтанеум (назва від імені першого ректора Якоба Фрінта), єзуїтську колегію Канізіанум та університет в Інсбруку, Папську колегію св. Атанасія, Руську папську колегію св. Йосафата та Урбаріанську папську колегію (Атенеум) в Римі (с.39-40), в яких так само здобували вищу богословську освіту галицькі українці. Порівняльний аналіз дозволив би Авторів дисертації не перескакувати через майже ціле століття, але подати матеріал у компаративістському зрізі: спочатку розкрити (бодай аспективно) систему богословської освіти в навчальних закладах Австрії та Риму, а вже потім викласти матеріал про еволюцію семінарської греко-католицької освіти в Галичині.

Натомість дуже захоплюючи висвітлено динаміку соціального статусу настоятелів семінарії, їх кар’єрний потенціал, соціальний етос. Із наведених у додатках 67 біограм в дисертаційному дослідженні йдеться щонайбільше про третину настоятелів (управ) ГГКДС у Львові. Особливо звертають на себе увагу ті з них, де мав місце вплив різних зв’язків на кар’єрний ріст священників, у зв’язку з чим, п. Глистюк справедливо зазначає, що “протекціонізм мав велике значення серед галицьких українців, а в церковному середовищі, зокрема” (с.52) під час обрання на посади, отримання бенефіцій, парафій, титулів. Правда мене так Автор дисертації і не переконав, що вони (настоятелі та ін.) користувалися високим у порівнянні з іншими становищем своїх батьків, тестів, дружин, родичів, хрещених батьків, кумів, сватів чи інших явних або прихованих непотів. Цікавим було б висвітлити у перспективі протекціонізм самих настоятелів щодо своїх родичів, своїх чи дітей родичів, при вступі та під час навчання в семінарії тощо. Іншими словами кажучи *habitus* і *praxis* настоятелів семінарії є неповним без висвітлення їхнього повсякденного життя як в семінарії, так і поза нею. Не менш захопливим є матеріал, в якому розкрито освітньо-кваліфікаційний рівень семінарської управи. Правда було б цікаво довідатися про тематику докторських дисертацій, відгуки на них у суспільстві. Думаю Автор повинен якось відповісти і на питання, чи національно-політичні орієнтації настоятелів семінарії впливали на вибір “структури чисельних лояльностей та взаємовиключних ідентичностей” (Павло Роберт Магочій) самих підопічних.

Перший пункт третього розділу описує еволюцію змін щодо умов вступників до семінарії. Щоправда Автор дисертації чомусь не дав відповіді на питання, чи міг не греко-католик, чи “не українець”, “твердих чи

аристократичних поглядів” вступити до семінарії. Із викладеного матеріалу стає зрозумілим, що “Більшість предметів семінаристи слухали на богословському факультеті Львівського університету, а лише окремі дисципліни (які саме там і тут так само чітко на визначено) – у семінарії” (с.74). Звідси закономірно виникає питання, де ж навчалися семінаристи? Якщо на богословському факультеті Львівського університету, то до чого ж тут ГГКДС у Львові. Іншими словами ця особливість потребує додаткового роз’яснення Автором дисертації. Коли ж ідеться про дисципліну семінаристів, то навряд чи можна погодитись із думкою п. Ярослава, хоч і підпертою архівним матеріалом, що “під впливом української галицької преси”, правила в семінарії на початку навчального року настоятелі з 1871 р. зачитували по-руськи, а не на латині (с.76).

Реорганізацію семінарійної системи навчання в ГГКЦ в Галичині було запроваджено на Львівському провінційному соборі 1891 р., в т. ч. нові “Правила” виховання кліру в духовних семінаріях, які були опубліковані у 1897 р., а для Львівської архієпархії у 1902 р. Реформувати ГГКДС було доручено новому ректорові д-ру Григорію Хомишину (1902–1904), який і видав нові “Дисциплінарні правила” (с.87). Загалом реформування семінарії не дуже йшло в ногу з часом: виховання не законослухняних чиновників, а добрих душпастирів через сувору мораль, властиву єзуїтській освітній системі, душило академічні свободи так необхідні будь-якому освітньому закладові. Реформування продовжилося за наступних ректорів Й.Жука (1905–1910) і, особливо, Й.Боцяна (1910–1919): було розширено спектр навчальних предметів. Яких саме, Автор, правда не називає, як і не зазначає тих, які викладалися в семінарії та на богословському факультеті до Боцяна. Таким чином, від статуту 1783 р. богословське навчання в ГГКДС у Львові істотно не змінювалося, залишаючись й надалі йосифінською консервативною установою, що готувала насамперед законослухняну лояльну династії Габсбургам еліту для українського суспільства Галичини, суттєво звужуючи тим самим вибір чисельних національно-політичних ідентичностей. Звісно такій еліті було важко реагувати адекватним чином на виклики, пов’язані з появою у ХІХ – ХХ ст. різних змін.

Повсякденне життя семінаристів – це не лише час, проваджуваний у стінах семінарії, університеті. Це значно ширше комунікування у суспільстві з родиною, друзями поза семінарією, взагалі оточуючим середовищем. Про це в дисертації йдеться дуже мало. Окрім загальних принципів моральної поведінки, про що Автор досить вдало пише на основі першоджерел, хотілося б дізнатися про, скажімо, ставлення семінаристів до дівчат/жінок, шлюб, стосунки між чоловіком і жінкою, в т.ч. статеві, відносини між батьками і дітьми та ін.

Однаке досить вдало, як на нас, зроблено порівняльний аналіз соціального походження семінаристів, для чого п. Ярослав обрав три покоління випускників ГГКДС, а саме 1848, 1880 та 1913 рр., коли відповідно закінчили

семінарію 42, 32 і 22 особи. Завданням на перспективу Автор вважає вивчення семінаристів римо-католиків за походженням, які згодом ставали греко-католиками (с.113). Цікаво, що консервативність реформи не злякала не синів священників, яких перед Першою світовою війною у семінарії навчалося набагато більше, ніж священницьких дітей – 73,68% супроти всього 26,31% (с.113). “Селянське завоювання” семінарії – цікавий феномен з огляду на традиційність поповнення касти священників як правило з їх таки середовища, на жаль п. Глистюком належним чином неpotrаковано. Не було б зайвим, якби Авторіві вдалося проаналізувати таку частину семінаристів (а вона без сумніву була), як сироти, байстрюки, з багатодітних чи зубожілих сімей, дітей з фізичними чи психологічними вадами. Не знайшлося і пояснення такому явищу, як зменшення кількості рідних братів, що навчалися в семінарії, до кінця XIX ст.

Говорячи про формування кількісного контингенту семінаристів бачимо дисертант без пояснень зазначає, що йшлося про 4% від загальної чисельності парафіяльних священників. Іншими словами, якими розрахунками мотивуються оці 4%, чи враховувався при цьому вік парафіяльних і філіяльних священників, чи робилися розрахунки стосовно майбутніх вакансій на парафіях тощо? В середньому в семінарії щороку навчалося близько 200 семінаристів, з яких майже половина з Львівської архієпархії. Загалом за 67 випусків з 1848 по 1914 р., за приблизними підрахунками Я.Глистюка, семінарію мали закінчити близько 3350 осіб, якщо щороку до її випуску доходило 50 семінаристів (с.115). Цікавими спостереженнями Автора стали випадки виключення семінаристів, для яких фатальним став 1864 р., коли її стіни через конфлікт із професором змушені були залишити 37 осіб. Так само оригінальними видаються спостереження дисертанта щодо смертності семінаристів, для яких нещасливими стали 1877 і 1888 р., коли не дочекавшись випускного (до речі, як вони його відзначали, залишається нез’ясованим?), у вічність відійшли 4 особи (с.116). За підрахунками молодого дослідника середній вік семінаристів у обраний період складав від 23 до 30 років, при чому основну вікову групу – 64% (1848) і 68% (1913), – становили семінаристи віком 23–26 років. Що ж стосується частки семінаристів старших 30 років, то вона зросла, тоді як от до 22 років – навпаки зменшилася у досліджуваній період (с.116). Однак, чому так сталося, що домінування “дідичності” серед галицьких греко-католицьких священників на зламі XIX і XX ст. було підірваним, Автор так і не пояснює у висновках до третього розділу своєї дисертації.

Четвертий розділ дисертант починає із тези, що семінарія була благодатним середовищем не лише для просвітництва (тут слід мати на увазі його обмежувальну – австрійську конотацію), романтизму (здебільшого під впливом польських конспірацій) та лібералізму (духу “Весни народів”), але й націоналізму (с.119). А де соціалізму/комунізму. Маємо яскравий випадок, правда з іншого пізнішого часу та іншої церковної провінції – Мукачівської єпархії, коли так само випускник Ужгородської духовної семінарії, ба більше

монах ЧСВВ, Богдан Мересій, став переконаним атеїстом (!). Можливо подібні випадки або близькі до них мали місце і в середовищі семінаристів ГГКДС у Львові, серед яких переважали діти із селянських сімей, і на яких радикальний соціалізм Франка повинен був мати більший вплив, ніж на змодернізованих різночинних богословів в Ужгороді. Більшість українського студентства Галичини зосереджувалася, як твердить п. Ярослав на богословському факультеті Львівського університету, а не на ГГКДС. То може й дійсно варта подумати на майбутнє про зміщення акцентів дослідників семінарійної освіти в Галичині саме на богословський факультет.

Скупо описуючи середовище львівських греко-католицьких семінаристів перед заснуванням товариства “Читальня” (п. 4.1. сс.119-122), Авторіві очевидно найкраще було даний підрозділ взагалі окремо не виділяти. Попри те, на нашу думку, саме цей розділ виглядає найбільш вдалим як за викладом матеріалу, його коментуванням, так і за логікою побудови теоретичних матриць. Можливо й занадто задеталізованим виглядають основні сюжетні компоненти, однак, усе це заслуговує на окремий коментар. Насамперед є показовим той факт, що саме в клерикальному середовищі (хоча правдою є й те, а в якому іншому могло бути) 1849–1850 рр. виникла перша статутна, а отже, легальна, офіційна студентська організація (с.123-124). Незважаючи на те, що після 1856 р. “Читальня” занепала, від 1862 р. семінаристи, на думку п. Глистяка, читали твори Шевченка, Квітки-Основ’яненка, Максимовича (треба М. – Михайла, а не В.) (с.124). Спроби відновити “Читальню” на початку 1870-х рр. успіху не принесли. До 1890 р. жодних документів про неї не збереглося (с.125). І лише 13 березня 1890 р. управою самої семінарії “Читальня” була відновлена в новому корпусі.

Дисертантом в деталях описано діяльність цього товариства, його музичний і драматичний гуртки, проаналізовано передплачувані ним близько 60 найменувань польських, українських, російських, чеських та ін. газет і журналів, заснування та історію добродійної каси “Власна поміч”, встановили контакти із ужгородськими семінарстами 1906–1907 рр. та ректором хорватської семінарії у Загребі д-ром Діонісієм Няріді (у роботі Діоніс Нієрадї) (с.139). За погодженням із “Просвітою” напередодні виборчої реформи 1907 р. львівські семінаристи “пішли в народ” (с.145), де обов’язково мали зустрітися із галицьким сільським соціалізмом. Правда від Автора ми нічого не знаємо про їхнє сприйняття в “народі”. Члени “Читальні” 1904–1907 рр. навіть видавали семінарський щоквартальний часопис “Католицький Вхід” (назва часто змінювалася), риторика якого була спрямована уцілому проти атеїзму.

Символіка студентських товариств (хоча взагалі у дисертації йдеться майже весь час лише про одне) зводилася до проукраїнських символічних кодів і мала “антикацапський” пафос. Як нас переконую Автор дисертації на першому місці в семінарійному середовищі був культ Маркіяна Шашкевича, особливе почитання якого мало місце з 1880-х рр. (навіть було засновано на

його честь іменну стипендію). Культ Т.Шевченка також був поширеним серед семінаристів, твори якого популяризувалися тут ще з 1860-х рр., але особливе поклоніння перед Кобзарем почалося лише з 1890-х рр. Крім них у семінарії був поширений ще й культ Ю.Федьковича. Залишається так і нез'ясованим ставлення семінаристів, наприклад, до Каменяра І.Франка та українського Геродота М.Грушевського, який особливо був популярним у Львові саме в період з 1894 до 1913 рр.

Загальний висновок рецензованого нами дисертаційного дослідження Автором скромно уміщено всього на 2,5 сторінках (менше за висновки звичайної дипломної роботи). А підсумувати є що, так само, як і визначити окремі малодосліджені питання історії богословської освіти в ГКЦ Галичини і не тільки. Невже на думку дисертанта сьогодні нічого не можна використати у навчальному процесі духовних семінарій ГКЦ в Україні із досвіду ГТКДС у Львові?

Що ж стосується деяких додатків, то зважаючи на відсутність повної інформації про, наприклад, педелів, надзирателів/цензорів (лише за один рік), дяків, диригентів хору, великої необхідності подавати їх окремо в додатках, на нашу думку, не було. Непозбавлена дисертація п. Ярослава і деяких огріхів, передусім, технічного характеру, допущених при комп'ютерній верстці (сс. 9, 13, 14, 15, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 33, 34, 35, 39, 40, 42, 45, 49, 56, 63, 68, 73, 74, 75, 76, 85, 86, 89, 96, 103, 108, 110, 114, 115, 136).

Однак, незважаючи на ці незначні огріхи та висловлені нами зауваження і побажання, в цілому не применшують глибокого наукового рівня дисертаційного дослідження п. Глистюка Я.С., яке відповідає вимогам ВАК України, а його Автор – заслуговує присвоєння наукового ступеня кандидата історичних наук по спеціальності 07.00.01 – історія України.